

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
1	מבוא: היהודים וישראל בפרסומים הסובייטיים
3	התקופה שקדמה לגורבצ'וב: שנות השבעים והמחצית הראשונה של שנות השמונים
8	השינויים בתקופת גורבצ'וב והשפעתם על העיתונות הסובייטית
11	פרק ראשון: היהודים וישראל בעיני העיתונות הלאומנית-האנטישמית
11	הלאומנים הרוסים והיהודים על פי כתב העת <i>Nash Sovremennik</i>
32	הנושא היהודי בוויכוח עם העיתונות הדמוקרטית
36	האנטישמיות הקיצונית בהתגלמותה: <i>Molodaia Gvardiia</i> והיהודים
52	בין שוליות להשפעה מוגבלת: סיכום
53	פרק שני: החוגים הדמוקרטיים על היהודים וישראל
54	מאנטישמיות בנוסח סובייטי להתנגדות לשנאת ישראל ברוח דמוקרטית: 'אוגניוק' על יהודים ועל ישראל
63	מפרסום סובייטי רגיל לשבועון דמוקרטי הלוחם באנטישמיות: היהודים וישראל ב- <i>Novoe Vremia</i>
92	תרומה ניכרת לשינוי תדמיתם של היהודים וישראל: סיכום
93	פרק שלישי: היהודים וישראל בעיני עיתונות המרכז
94	מעוינות מתונה לניטרליות דרימשמעית ופתוחה: <i>Literaturnaia Gazeta</i> על היהודים וישראל
106	הנושא היהודי בוויכוחים סביב הספרות הרוסית: <i>Voprosy Literaturny</i> והיהודים
113	ישראל והיהודים בעיני המזרחנות הסובייטית הפופולרית: <i>Azija i Afrika Segodnia</i> על ישראל והיהודים
128	פתיחות לשני הצדדים והשתחררות אטית מדגמים ישנים: סיכום

129	פרק רביעי: היהודים וישראל בעיני האורתודוקסייה הקומוניסטית
129	העיתון 'פרוודה' והשאלה היהודית
	היהודים בעיני האינטלקטואלים שבקרוב האורתודוקסייה הקומוניסטית:
145	<i>Voprosy Istorii KPSS</i> והיהודים
153	זרם שהלך ונעלם אך הותיר עקבות
154	סיכום: שינוי משמעותי ששינה גם את היחס ליהודים ולישראל
156	רשימת המקורות
165	מפתח העניינים
169	מפתח האישים

פתח דבר

בתקופת גורבצ'וב השתחררה בהדרגה העיתונות הסובייטית מכבלי הצנזורה וקשת רחבה של דעות התגלתה לקורא. כך קרה גם בנושא היהודי והישראלי. הספר הזה עוסק בדיונים שהופיעו בעיתונות הסובייטית בתקופת גורבצ'וב על היהודים וישראל, והתמודדותה של העיתונות הסובייטית עם הצורך להבין ולנסח מחדש את הדברים, אחרי שוויתרה על הקלישאות הסובייטיות המקובלות, מאפשרת לראות את הסוגיות האלה בפרספקטיבה חדשה, והדברים אקטואליים גם כיום.

ברצוני להודות למורי פרופ' יונתן פרנקל, פרופ' שאול שטמפפר, אברהם גרינבוים ופרופ' יעקב ברנאי ולהורי ז"ל בנימין ושרה. ברצוני גם להודות לגופים שסייעו בהוצאת הספר וביניהם קרן ליאניד נבולין (האוניברסיטה העברית בירושלים), קרן וולפסון, והחוג למדעי הרוח של אוניברסיטת חיפה. כמו כן עלי להודות לסרגיי ברנובסקי על עבודתו המסורה בעריכה הטכנית של הספר.

מבוא

היהודים וישראל בפרסומים סובייטיים

מיכאיל גורבצ'וב היה המזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות בשנים 1985-1989 ונשיא ברית המועצות בשנים 1990-1991. תקופת שלטונו הסתיימה אמנם רק ב־1991, אבל היא אינה אלא היסטוריה.

בתקופת גורבצ'וב השתחררה העיתונות הסובייטית מצנזורה מחמירה והחלה לבטא בצורה גלויה יותר את הזרמים השונים בציבור הסובייטי. באותה תקופה חלו שינויים ניכרים גם באופן שבו סוקרו היהודים וישראל. שינויים אלה באו לידי ביטוי בכיוונים שונים: מצד אחד גילתה חלק מן העיתונות פתיחות, סובלנות ואף אהדה כלפי היהודים; מצד אחר היו בה ביטויים של אנטישמיות גלויה ומפורשת יותר מזו שאפיינה את החברה הסובייטית שלפני תקופת גורבצ'וב. בין שני הקצוות הופיעו לא מעט גוני ביניים. דעות רבות על יהודים ועל ישראל, ובהן דעות המהלכות בדעת הקהל ברוסיה של ימינו, התגבשו דווקא אז, אם כי לאחדות מהן יש שורשים מוקדמים יותר.

החברה הסובייטית עברה בתקופת גורבצ'וב טלטלה עזה. בעתות משבר כאלה נוטים האנשים לעשות חשבון נפש ולבחון מחדש עניינים שלא נתנו עליהם את דעתם בימים כתיקונם. תובנות חדשות המתגבשות בזמנים כאלה הן לעתים נכס לימים הבאים. ספרי מתפרסם לאחר שכבר יצאו לאור כמה פרסומים על היהודים בתקופת גורבצ'וב.¹ בפרסומים אלה נכתב לא מעט על השינויים בחיים היהודיים בברית המועצות וגם על האנטישמיות, וחלקם עסקו בהתנגדות לאנטישמיות, אולם עדיין לא נעשה ניסיון שיטתי להבין את היחס ליהודים בקרב הזרמים השונים שהתפתחו בתקופת גורבצ'וב. בולט במיוחד חסרונם של פרסומים העוסקים בזרמי הביניים, שלא היו אנטישמיים אך גם לא גילו התנגדות פעילה לאנטישמיות, ומדובר בחוגים רחבים.² נוסף על כך, סקירת הגורמים הדמוקרטיים שהתנגדו לאנטישמיות הייתה מוגבלת ולא הוסבר הקשר בין מאבקם באנטישמיות לבין התפיסה הכללית שייצגו במאבק שהתנהל על עיצוב אופייה של החברה הרוסית.

1 פינקוס, סופה של תקופה.

2 לקר, המאה השחורה, עמ' 119-271; פינקוס, שורשי המאבק; דימרסקי-הציגלמן, אנטישמיות; אלטשולר, יהודים ורוסים.

גילויי האנטישמיות זכו לפרסום הרב ביותר. אולם עדיין לא נבדק ביסודיות הקשר בין סוג האנטישמיות לבין התפיסה הכללית של נציגיו. גם האופן שבו שירתה אותם האנטישמיות, או האופן שבו הם חשבו שתשרת אותם במאבקם על דעת הקהל, לא נבדק בצורה יסודית. בספרי אבדוק את יחסם של החוגים השונים כלפי היהודים וכלפי ישראל מהיבטים שונים. מן ההיבט הערכי אבדוק כיצד הערכים שדגל בהם זרם מסוים השפיעו על עמדתו בנושאים אלה. כמו כן אבדוק את המישור המעשי. כפי שאראה להלן, העיתונות, שלפני תקופת גורבצ'וב סובסדה על ידי השלטון, נאלצה בתקופתו להיאבק על לבו של הקורא ועל כיסו כדי להבטיח את שרידתה. בספר אבדוק כיצד העיסוק ביהודים ובישראל שירת מטרה זו.

ההיבט השלישי של היחס ליהודים הוא חלקו של הנושא היהודי והישראלי במאבק הפוליטי שהתנהל בתקופה זו בין החוגים הדמוקרטיים לבין החוגים הלאומניים השמרניים. המחלוקת סביב היהודים וישראל הייתה אחד מנושאי המאבק. אשתדל להראות מדוע החוגים הלאומניים הרוסיים בחרו להשתמש בשאלה היהודית כאמצעי לניגוח החוגים הדמוקרטיים, וכיצד השיבו להם הדמוקרטים. כן אראה כיצד קבוצות אחרות – אנשי מרכז שעמדו בתווך בין שני חוגים אלה – התייחסו לנושא היהודי הישראלי.

שיקולי רוח, חומר ופוליטיקה השפיעו על יחסה של העיתונות הסובייטית ליהודים בתקופת גורבצ'וב בדרכים שונות. הפרסומים שספרי עוסק בהם נבחרו על פי שלוש אמות מידה:

1. תפוצתו של הפרסום והשפעתו על עיצוב דעת הקהל.
 2. שיעור נגיעתו של הפרסום בנושא היהודי הישראלי והשפעתו על גיבוש דעות חדשות (או על החייאת גישות ישנות) בנושא.
 3. מגוון הנושאים שעסק בהם הפרסום, למשל: יהודי רוסיה וברית המועצות בעבר ובהווה; ישראל בעבר ובהווה על רקע הסכסוך המזרח תיכוני וגם חייה הפנימיים; העלייה ההמונית של יהודי ברית המועצות לישראל; יהודים בארצות הברית ובמדינות אחרות; השפעת היהודים על הספרות הרוסית בעבר ובהווה; היהודים בעבר הקרוב ובעבר הרחוק והשפעתם על התרבות והחברה.
- לרוב בחרתי בפרסומים הנפוצים ביותר. אולם כדי להקיף את מרב הנושאים שהזכרתי בחרתי גם כמה פרסומים שאינם נפוצים כל כך, מכיוון שהם דנו בנושאים שלא באו לידי ביטוי מלא בפרסומים הנפוצים יותר. עם זאת, לא בחרתי בפרסומים מדעיים בעלי תפוצה נמוכה ביותר וגם לא בפרסומים שתפוצתם נמוכה מכמה עשרות אלפי עותקים, שכן שיקולי הבחירה לא נגעו רק לתוכנו של הפרסום, אלא גם ליכולתו להשפיע על זרם מסוים בדעת הקהל ולא רק על אנשי מקצוע מעטים. הפרסומים הנפוצים ביותר שנבחרו היו בעלי תפוצה של מיליוני עותקים. אחרים הופצו במאות אלפי עותקים ולעתים רק ברבבות.

התקופה שקדמה לגורבצ'וב: שנות השבעים והמחצית הראשונה של שנות השמונים

התקופה שקדמה לתקופת גורבצ'וב התאפיינה בשמרנות ובצמצום החופש. שליט ברית המועצות בשנים 1982-1983, יורי אנדרופוב, אמנם בדק אפשרות להחלת רפורמות כלכליות, אבל בתחום הפוליטי והאידיאולוגי המשיך לנקוט מדיניות שמרנית. הממשלים השמרניים העדיפו להתעלם מנושאים שלא היו נוחים להם, כגון הטרור ששרר בתקופת סטלין, והשתדלו להתרכז בתחומים שבהם יכלו להוכיח בקלות הישגים, אמתיים או מדומים.³ נראה שלגישה זו הייתה השפעה גם על הדיונים בנושאים שבהם עוסק ספר זה.

החברה הסובייטית בתקופה זו הייתה נתונה במשבר ערכים, ומספר האנשים שהאמינו באידאולוגיה הרשמית הלך ופחת. הדבר הניע חלק מן ההנהגה לרענן את התפיסות הקיימות על ידי מיזוגן בלאומנות רוסית גוברת.⁴ רענון התפיסות הותר כל עוד הלאומנים הרוסים מיזגו את רעיונותיהם באידאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטית ולא סטו ממנה. אולם לא כל ההנהגה הסובייטית הסכימה להגדלת החלק הלאומני באידאולוגיה הרשמית, מחשש שהדבר יעמיק את ניכורם של הלא-רוסים ששיעורם באוכלוסייה היה קרוב ל-50 אחוז. לכן, למרות השמרנות שאפיינה את התקופה, יש הבדלים מסוימים בין העיתונים וכתבי העת שנקטו את הקו האורתודוקסי המרקסיסטי-לניניסטי לבין אלה שביקשו למזג קו זה עם יסודות רבים של הלאומנות הרוסית. הפלורליזם הזה נחסם בכל הקשור לפרסומים בעד דמוקרטיזציה, ולו מוגבלת. לכך לא היה מקום בפרסומים הסובייטיים בתקופה זו.

מנקודת מבטו של המשטר, שהעדיף להתעלם מעניינים בעייתיים והדגיש תחומים שבהם אפשר היה להצביע על הישגים ברורים, הנושא הישראלי-היהודי היה עשוי להתפס כבעייתי. מצד אחד, קשה היה להצביע על הישגים בתחום; מצד אחר, עם זאת שהיבטים אחדים הושתקו, מהיבטים רבים לא היה אפשר להתעלם, אך היה קושי להציגם כהישג. ברית המועצות בחרה לתמוך בעולם הערבי נגד ישראל, אך ישראל ניצחה במלחמת ששת הימים וברית המועצות לא הצליחה לכפות עליה לסגת מן השטחים.⁵ ברית המועצות לא רצתה שהסדר כלשהו במזרח התיכון ייעשה בלעדיה,

3 על ברית המועצות בשנות השבעים ובמחצית הראשונה של שנות השמונים ועל המדיניות האידיאולוגית באותה תקופה, ראו סלע ופרידגוט, מדינה במעבר, עמ' 45-81; הוסקינג, היסטוריה, עמ' 363-449; וולקוגנוב, שבעה מנהיגים, כרך 2 עמ' 5-227; בזבורדוב, היסטוריה של רוסיה, עמ' 138-245.

4 על יחסו של השלטון ללאומנות הרוסית ראו הוסקינג וסרוויס, לאומיות רוסית, עמ' 1-7; דנלופ, לאומיות רוסית; לקר, המאה השחורה, עמ' 61-71, 86-105; תמונה מעניינת של הלאומנות הרוסית בתקופת ברזניב ושל ההתפתחויות שחלו בה בתקופת גורבצ'וב ואחרייו מוצגת אצל ברודני, לאומיות רוסית, עמ' 51-191.

5 על המדיניות הסובייטית במזרח התיכון ועל יחסה של ברית המועצות לישראל כפי שבא לידי ביטוי

אך מצרים וישראל הגיעו להסכם קמפ־דייוויד בלי לשתף אותה בתהליך ובניגוד לרצונה. אמנם ברית המועצות שמרה על השפעתה במספר מדינות ערביות שנקטו עמדה קיצונית, אבל בסך הכול נדחקה ממרכז הזירה. את העובדות הללו לא היה אפשר להסתיר לגמרי. הנושא היהודי הלך ונעשה בעייתי יותר ויותר מבחינת השלטון. בעוד הפרסומים הסובייטיים טוענים שברית המועצות פתרה את הבעיה הלאומית בכלל ואת הבעיה היהודית בפרט, ושליהודי ברית המועצות אין שום קשר לישראל, ההתעוררות הלאומית של יהודי ברית המועצות הביאה למאבק למען העלייה ומאוחר יותר גם להגירה לארצות הברית. גם את העובדות האלה היה קשה מאוד להסתיר לחלוטין מעיני הציבור. השלטון, שלא היה מוכן לשום דמוקרטיזציה או שינוי אבני היסוד של תפיסתו, לא יכול לראות בתופעות האלה תופעות לגיטימיות.⁶ נוסף על כך, יהודי ארצות הברית תמכו בישראל ובחופש ההגירה של יהודי ברית המועצות והצליחו להביא לכך שהענקת מעמד של מדינה מועדפת בתחום המסחר לברית המועצות תותנה בחופש הגירה.

בשנות השבעים מצא את עצמו אפוא השלטון הסובייטי במאבק עם רוב היהודים: הישראלים, יהודי ארצות הברית ואותו חלק מיהודי ברית המועצות שלחם למען העלייה. כאשר השלטון הסובייטי נקלע לתסבוכת עם ציבור מסוים הוא היה מפיק תועלת מקניית תמיכתם של האזרחים שלא אהדו את הציבור הזה. בעקבות הידרדרות היחסים עם העולם היהודי חשבו חלק מאנשי השלטון הסובייטי ומעובדי המנגנון האידאולוגי שלו שכדאי יהיה לקנות את תמיכתם של בעלי הדעות הקדומות נגד היהודים. בכך לא היה חדש, שכן האנטישמיות כבר נוצלה בסוף תקופת שלטונו של סטלין ובצורה מתונה יותר גם אחרי מותו (דיון מפורט בעניינים אלה – להלן בסקירת המאמרים שפורסמו בתקופת גורבצ'וב).

למדיניות האנטי־יהודית בשנות השבעים ובמחצית הראשונה של שנות השמונים היו מאפיינים מיוחדים. בתקופה זו לא היה טרור המוני והשלטון לא התכוון לחזור לרדיפות היהודים הקשות שאפיינו את סוף תקופת סטלין. השלטון הסובייטי דגל במדיניות אנטי־יהודית, אך לא יכול היה לומר זאת במפורש. האידאולוגיה המרקסיסטית־לניניסטית דיברה על שוויון ואחווה בין העמים, ולכן תעמולה אנטי־יהודית הייתה אמורה להתנהל בדרכים מוסוות. בתקופת סטלין אנשי מדע יהודים שפוטרו הואשמו בהיותם קוסמופוליטים, כלומר אנשים חסרי מולדת ונטולי פטריויזם; נגד אנשי תרבות יהודים נטען כי הם לאומנים יהודים בורגנים; רופאים יהודים הואשמו בהרעלת המנהיגים.⁷

6 בפרסומים סובייטיים ראו פינקוס, יהודי רוסיה, עמ' 394-404; ערן, מדיניות החוץ, כרך ב' עמ' 161-167, 220-225; גולן, המדיניות הסובייטית, עמ' 58-228.

7 על ההתעוררות הלאומית היהודית בברית המועצות ועל המאבק למען ההגירה החופשית נכתבו רבות. כאן מובאים רק כמה פרסומים: לבנון, הקוד נתיב; פינקוס, התחייה; פריטל, האיטליגנציה היהודית הסובייטית, עמ' 7-119; מורוזוב, הגירה יהודית.

8 על האנטישמיות בשנים האחרונות שלטונו של סטלין היו פרסומים רבים. כאן יזכרו רק כמה מהם: גלבוץ, השנים השחורות; רדליך, הוועד היהודי האנטי־פשיסטי; לוין, הוועד האנטי־פשיסטי; רפפורט,

בשנות השבעים ובמחצית הראשונה של שנות השמונים הדעות האנטי־יהודיות הופצו במסווה של אנטי־ציונות. בתקופה זו יצאו לאור ספרים רבים שייחסו לציונות את מה שאנטישמיות הקלסית יחסה ליהודים. הספרות האנטי־ציונית הסובייטית התייחסה אמנם לציונים, אבל כללה רמזים עבים שהכוונה בעצם ליהודים.

הטענה הבסיסית של חיבורים אלה הייתה שהציונות מבקשת להשתלט על העולם כולו, שהיא כבר השתלטה במידה ניכרת על ארצות הברית ועל מדינות אחרות ולהשגת יעדה היא רוצה לחסל את ברית המועצות ובעיקר את העם הרוסי.⁸ יהודים ידועים רבים הוגדרו ציונים אף על פי שלא היו קשורים לתנועה הציונית. היחס האנטי־יהודי הושלך גם אל העבר: הפרעות ביהודי רוסיה הצארית תוארו כמרד של המנוצלים נגד הבורגנות היהודית, הדת היהודית הוגדרה הדת הגרועה ביותר בעולם והיהודים הוגדרו עם שאין לו תרבות משלו.⁹ טענה זו לקוחה מן האנטישמיות הנאצית, שהסבירה כי היהודים הם גזע נחות שאינו יכול ליצור תרבות אמיתית. בספרות האנטי־ציונית הסובייטית לא נאמרו הדברים האלה במפורש, כמובן, ואף לא יכלו להיאמר, אך הם נרמזו. הושמעה גם הטענה שאלברט איינשטיין לא היה לאמתו של דבר איש מדע דגול וכי הוא קודם אך ורק בשל היותו ציוני. פעילי העלייה הואשמו בהיותם סוכנים של הציונות הבינ־לאומית ובכך שמטרתם האמתית היא פגיעה בחברה הסובייטית. כמו כן נרמזו שלא־יהודים המתחננים עם יהודים הם ציונים נסתרים, שייתכן כי יופעלו כדי לעזור ליהודים.¹⁰ באותה תקופה גם גדל מספרן של יצירות הספרות האנטישמיות.

מלבד הפרסומים הרבים שהאנטישמיות הוחדרה אליהם במסווה של ספרות אנטי־ציונית, היו באותה תקופה גם פרסומים מסוג אחר. אלה עסקו בנושא היהודי מנקודת מבטה של האורתודוקסיה המרקסיסטית־לניניסטית, בלי אנטישמיות. כאמור, גם בהנהגה הסובייטית היו אנשים שחששו משימוש מופרז בלאומנות וסברו שהנוק שהוא עלול לגרום רב מהתועלת שתופק ממנו. כלל זה חל גם על ספרות אנטי־יהודית במסווה של ספרות אנטי־ציונית, שגרמה נזק קשה לתדמיתה של ברית המועצות. גם בפרסומים מהסוג המרקסיסטי־לניניסטי יגינו בחריפות את הציונות, אך אלה הגדירו אותה סוכנת האימפריאליזם האמריקני ולא תנועה השואפת להשתלט על העולם. כלומר, פרסומים אלה ראו בציונות גורם שלילי מאוד, אך משני.¹¹

מלחמת סטלין; רפפורט, קשר הרופאים; בורשגובסקי, נאשם הדם; קוסטירצ'נקו, בשבי הפארו האדום. ספר זה מביא מקורות חדשים רבים ומייצג גישה שונה במקצת מן המקובל. בין השאר הוא חולק על הטענה המקובלת על רוב החוקרים, שבעקבות משפט הרופאים תוכנן גירוש של כל היהודים לסיביר. 8 קורנייב, אויבי השלום; קורנייב, המהות המעמדית של הציונות; על ספרות אנטי־ציונית ראו אטינגר, אנטישמיות, עמ' 88-96; ציגלמן, הקשר היהודי, עמ' 100-132; ליווב, רב שיח; פרידגוט, אנטי־ציונות. 9 בגון, ציונות; בגון, קונטר־מהפכה; יבסייב, פשיזם; וראו גם לעיל הערה 8. 10 ראו לעיל הערה 8. 11 ראו לעיל הערה 8.

בעוד הספרות האנטייהודית בלבושה האנטי־ציוני הצדיקה פרעות ביהודים בטענה שהן התחוללו בתגובה לניצול היהודי, טען ספר ללימוד היסטוריה רוסית, שיצא לאור בשנות השבעים, שהפרעות ביהודים אורגנו על ידי השלטון המלוכני־הראקציוני, כדי להסיט את תשומת לבם של ההמונים מאויביהם האמתיים (כלומר, השלטון והשכבות העליונות, שנתפסו כמנצלים באידאולוגיה המרקסיסטית).¹² באותו מקום נכתב גם שמן הפרעות ומיתר הרדיפות סבלו בעיקר יהודים עניים. כזכור, בספרות האנטי־ציונית תוארו היהודים כבורגנות מנצלת. אפשר היה אפוא גם באותה תקופה לעסוק בנושא היהודי ללא אנטישמיות, אך יש לזכור כי ספר הלימוד שאליו התייחסנו נועד לפקולטות להיסטוריה במוסדות להשכלה גבוהה, ואילו בספרי הלימוד לבתי הספר לא הוזכרו הפרעות ביהודים. דברים דומים אפשר לומר גם על ספרים שעניינם היה תקופות אחרות. בניגוד לספרי לימוד לבתי ספר, הספרים שיועדו למוסדות להשכלה גבוהה שטיפלו בתולדות המזרח הקדום כללו מעט מידע על ממלכות ישראל ויהודה. המידע שנמסר בהם אמנם תאם את הקו האידאולוגי של המשטר, אבל הנימה האנטישמית נעדרה מהם. כמה פרסומים אקדמיים הביאו חומר מסוים, ברמה מדעית גבוהה, על חפירות קומראן.¹³ העיסוק ביהודים וביהדות בתקופות היסטוריות אחרות היה מוערי גם בפרסומים אקדמיים.

על פרסומם של כמה נושאים יהודיים הוטל איסור מפורש: לא היה אפשר לכתוב על האנטישמיות בתקופת סטלין, וכמובן גם לא על אפליית היהודים בתקופת ברז'נייב. האיסור תאם את המדיניות הכללית של הנהגת ברית המועצות בשנות השבעים ובמחצית הראשונה של שנות השמונים, שבחרה להתעלם מן הצדדים השלייליים של השלטון הסובייטי בעבר וגם בזמנה. אבל בכל הנוגע ליהודים היו מגבלות נוספות. השלטון העדיף לפרסם רבות על מה שאפשר היה לפרש כהישגים בתחומים שונים, אבל בנושא היהודי גם פרסום של מה שנתפס כהישג היה בעייתי. לדוגמה: בשנות העשרים הייתה מדיניות שעודדה את פריחת התרבות היידי, אבל בשנות השבעים ובתחילת שנות השמונים העדיפו לא לדבר על מדיניות זו.¹⁴ העיסוק בנושא היה עלול לעורר שאלות על גורלה של התרבות היידי.

בברית המועצות כתבו רבות על פשעי הנאצים, אבל רובם המכריע של הפרסומים התעלמו מן השואה. אמנם לא חל איסור מוחלט על עיסוק בנושא זה, ובכמה פרסומים הוא בכל זאת טופל, אבל גם בהם ציון השואה נעשה במגבלות רבות: צריך היה להדגיש שרובם המכריע של אזרחי ברית המועצות עזרו ליהודים ורק בודדים שיתפו פעולה

12 קובנובה וקוזניצוב, היסטוריה, כרך 2 עמ' 139.

13 ראו סטרקובה, שרידים ספרותיים.

14 שמרוק וסלוצקי, פרסומים בידיש, עמ' נה-קלא; אסטרייך, האורתוגרפיה; גיטלמן, לאומיות יהודית; קרופניק, גרולות היסטוריים, עמ' 15-28; אסטרייך, היידיש הסובייטית, עמ' 90-1.

עם הנאצים.¹⁵ כמובן, לא היה אפשר לכתוב על כישלונותיו של השלטון בפניו אורחים במלחמת העולם השנייה כאשר יהודים רבים לא פונו.

אף על פי שבספרות האנטי־ציונית טענו שתרבות יהודית כלל אינה קיימת, המשיך בכל זאת להתקיים בברית המועצות כתב עת ביידיש, 'סאוועטיש היימלנד', ובבירובידיגין יצא לאור עיתון ביידיש, 'ביראבידזשאנער שטערן'. פרסומים אלה היו, כמובן, נאמנים בכול לקו הכללי של השלטון, ובכלל זה לגינויים לישראל, אך עם זאת הם – ובעיקר 'סאוועטיש היימלנד' – כתבו לא מעט על ההיבטים של התרבות היידית שלא נגדו את הקו של השלטון.¹⁶ באותה תקופה יצאו לאור בברית המועצות כמה ספרים ביידיש ומספר גדול יותר של תרגומים מידיש לרוסית, בעיקר כתבי שלום עליכם, וגם כמה יצירות של סופרים סובייטים שכתבו ביידיש. הדעה שתרבות יהודית כלל אינה קיימת לא התקבלה אפוא כעמדה מחייבת, אם כי הופצה בהרחבה.

לסיכום, את הפרסומים שעסקו בנושאים יהודיים בברית המועצות אפשר לחלק לשני סוגים: פרסומים אנטישמיים במסווה של אנטי־ציונות ופרסומים מנקודת מבטה של הגישה האידאולוגית המרקסיסטית־לניניסטית האורתודוקסית, שבהם לא הייתה אנטישמיות. כאשר אעסוק בניתוח הפרסומים בתקופת גורבצ'וב אראה שהחוגים האנטישמיים אימצו טענות רבות של הספרות האנטי־ציונית.

מרחב התמרון בכל הנוגע לפרסומים על ישראל בשנות השבעים ובמחצית הראשונה של שנות השמונים היה מצומצם אף יותר מאשר בנושא היהודי. על ישראל כתבו הרבה מאוד, אבל כל המידע שנמסר עליה היה אמור להיות שלילי. ישראל תמיד גונתה כתוקפנית. כל פעולת תגמול שלה הוצגה כאכזריות לשמה ולא צוין כי היא בוצעה בתגובה למעשיו של הצד השני. רק המפלגה הקומוניסטית הישראלית – רק"ח – הוצגה באור חיובי וכל שאר הכוחות הפוליטיים בישראל זכו ליחס שלילי.¹⁷ ככלל, לתיאור כל מעשה ישראלי נלוו כינוי גנאי רבים. בצורת כתיבה זו נפגוש כשאתאר את האופן שבו סיקרו העיתונים וכתבי העת בברית המועצות את ישראל בשנים 1985–1986 (ראו בעיקר בפרקים על *Novoe Vremia* ו־*Azia i Afrika Segodnia*).

ועוד דבר: לעיתונים סובייטיים רבים היו כתבים בעולם הערבי, אבל בישראל לא היו להם שליחים בגלל ניתוק היחסים הדיפלומטיים עמה. כך התרגל העיתונאי הסובייטי

15 ארד, י', 'השוואה בהיסטוריוגרפיה הסובייטית', גוטמן וגרייך, השוואה בהיסטוריוגרפיה, עמ' 139–167; אלטשולר, מ', 'לחימה יהודית ולוחמת יהודים בברית המועצות בהיסטוריוגרפיה הסובייטית והמערבית', שם, עמ' 186–255; חולבסקי, ש', 'השוואה והלחימה בביילורוסיה בספרות הסובייטית ובחוגי המהגרים במערב', שם, עמ' 255–272.

16 רואי, חיי היהודים, עמ' 201–212; גרינבאום, בעיות מיעוט, עמ' 153–157; אסטרייך, היידיש הסובייטית, עמ' 101–115.

17 ראו לעיל הערה 8 וגם פינקוס, יהודי רוסיה, עמ' 385–404.

לראות את הסכסוך הישראלי-הערבי מנקודת מבטו של העולם הערבי. אראה שלנקודה זו הייתה השפעה חלקית גם בתקופת גורבצ'וב.

השינויים בתקופת גורבצ'וב והשפעתם על העיתונות הסובייטית

בתקופת גורבצ'וב חלו רפורמות מרחיקות לכת בערכים הסובייטיים, ובעקבותיהן התחוללה מהפכה בפרסומים בברית המועצות. הדברים לא קרו בבת אחת.¹⁸ את תקופת גורבצ'וב אפשר לחלק לשלוש תתי-תקופות.

בתקופה הראשונה, בשנים 1985-1986, עסק גורבצ'וב במינויים חדשים והחלו גם דיבורים על הצורך בשינוי, אך עדיין לא נעשה שינוי מרחיק לכת.

התקופה השנייה היא תקופת הליברליזציה החלקית: 1987-1989. בתקופה זו השתדל ממשל גורבצ'וב לבצע רפורמות חלקיות, כלומר לשלב את המשק הממלכתי עם הרחבת האוטונומיה הכלכלית של המפעלים ולשמור על המשטר הקומוניסטי עם מתן מידה רבה יותר של חופש תרבותי ופוליטי. במסגרת מדיניות זו התרחב חופש העיתונות בהדרגה, אך במידה ניכרת. הצנזורה עדיין לא בוטלה לגמרי, אך אפשר היה לכתוב יותר ויותר על בעיות שהושתקו קודם לכן. מידת החופש גדלה גם בנוגע לכתביה על העבר ובתוך תקופה קצרה פורסם חומר רב מאוד על פשעי סטלין והרבה פרות קדושות נשחטו. ביקורת על סטלין אמנם הותרה, אך ביקורת על לנין – מנהיג המהפכה הקומוניסטית ומייסד ברית המועצות – הייתה אסורה. אמנם אפשר היה לדרוש יותר דמוקרטיה, אך תוך תמיכה במשטר ובאידיאולוגיה הקומוניסטית, עם פירוש ליברלי.¹⁹ לענייננו חשובה העובדה שבתקופה זו התחילו ויכוחים חריפים בין חוגים דמוקרטיים לבין חוגים שמרניים-לאומניים. הדמוקרטים רצו להרחיב ככל היותר את החופש ואת הרפורמות (אם כי גם הם עדיין השתמשו במונחים מרקסיסטיים). השמרנים-הלאומנים לעומתם ראו ברפורמות איום על מעמדם. אמנם גם הם נהנו ממידה רבה יותר של חופש, אבל הם לא ראו בכך פיצוי מספיק על הפיכת הדמוקרטים לקבוצה פופולרית ועל כך שהמערב, שהיה שנוא תמיד על הלאומנים הרוסים, נעשה במידת-מה דגם לחיקוי. העיתונות הדמוקרטית זכתה לפופולריות רבה יותר מן העיתונות הלאומנית. זו נקודה חשובה, שכן אף שהשלטון עדיין מימן פעילות תרבותית, הוא כבר החל להרגיל את העיתוננים ואת כתבי העת למחשבה שעליהם ללמוד להרוויח כסף. לכן כל פרסום היה צריך לגבש לעצמו קהל קוראים כדי לשרוד בעתיד. החוגים הלאומניים, שראו

18 על תקופת גורבצ'וב ראו סלע ופרידגוט, מדינה במעבר, עמ' 139-301; בראון, גורבצ'וב; סרוויס, המאה העשרים, עמ' 376-448; בובורודוב, היסטוריה של רוסיה, עמ' 255-324; וולקוגנוב, שבעה מנהיגים, כרך 2 עמ' 277-431; לוקין, התרבות הפוליטית, עמ' 66-267.

19 גראיים ומארקוויק, מגורבצ'וב לילצ'ין, עמ' 24-120; דבלין, עליית הדמוקרטים, עמ' 33-187.

את עצמם נדחקים מהמרכז לשוליים, האשימו את הדמוקרטים בהתרחקות מדגמים רוסיים אותנטיים ובחיקוי עיוור של המערב, שלפי דעתם הוא זר לאופי הרוסי.²⁰ הם גם העלו טענות חריפות עוד יותר, שלפיהן הדמוקרטים הם סוכני המערב והציונות הבין־לאומית (קרי: היהודים).

בתקופה השלישית, בשנים 1990-1991, הכלכלה הסובייטית הלכה והתמוטטה. בד בבד, ביטול הצנזורה אפשר ויכוחים גלויים. השמרנים טענו שהרפורמות וחיקוי המערב הביאו לאסון. לעומתם טענו הדמוקרטים שהרפורמות נכשלו, מכיוון שהמשטר שמר על חלק מן היסודות הקומוניסטיים. הדמוקרטים דרשו לעבור לדגם המערבי ולאמץ אותו גם בכלכלה וגם בפוליטיקה.²¹ הוויכוחים בין העיתונים השמרניים לעיתונים הדמוקרטיים הלכו והחריפו, גם בגלל החופש המלא וגם בגלל המצב הקשה. אבל חשוב לשים לב להיבט נוסף: המימון שהעניק השלטון לעיתונים ולכתבי עת ספרותיים הלך ופחת והיה ברור שבקרוב הם יצטרכו לממן את עצמם. מצב זה חרף עוד יותר את התחרות על קהל הקוראים.²²

העיתונים לא נחלקו רק בין אלה ששיקפו עמדות דמוקרטיות לבין אלה שהביעו דעות שמרניות. עיתונים רבים אפשר לשייך למרכז. עיתונים אלה תמכו בשינויים, פחות יותר, או לפחות לא התנגדו להם במפורש, אולם מצד שני לא לחמו למענם. בתקופה הנדונה הם התחילו להקדיש תשומת לב פחותה לפוליטיקה, שחלק מן הציבור כבר עייף ממנה, או שהם נתנו לשני המחנות להשמיע את דעותיהם. מול בעיה מיוחדת זו ניצבו גם פרסומים שהיו קשורים במפלגה ובהפצת האידאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטית. תפוצתם פחתה והם ניסו להתאים את עצמם למצב החדש.

כדי להבין את הוויכוחים על הנושאים היהודיים שבאו לידי ביטוי בפרסומים הסובייטיים, או, אומר כמה מילים על השינויים שחלו בתקופת גורבצ'וב במדיניות בנוגע ליהודים.

במדיניות זו לא חלו שינויים משמעותיים בשנים 1985-1986. המשפטים נגד פעילי העלייה נמשכו ורק יהודים מעטים הורשו לצאת מברית המועצות.²³ אולם בשנים 1988-1989 חלו שינויים בולטים: הוקמו ארגונים לתרבות יהודית שייצגו זרמים שונים, וביניהם זרמים שהיו מקורבים לשלטון, וארגונים עצמאיים.²⁴ התנועה הציונית חידשה את פעילותה וב־1989 אף התחדש החינוך היהודי בברית המועצות. יציאת היהודים מברית

20 לקר, המאה השחורה, עמ' 183-296; הוסקינג וסרוויס, לאומיות רוסית, עמ' 1-7.
21 קולשוב, מולדת שלנו, כרך 2 עמ' 245-612; וולובאיב, רוסיה המודרנית, עמ' 49-147. ספרו של קולשוב נכתב מתוך השקפה דמוקרטית ואילו בספרו של וולובאיב הדברים מוצגים מנקודת השקפה שמרנית יותר.

22 שניידמן, ספרות רוסית, עמ' 3-35.

23 פרידמן, משולש היחסים; אוטיבסקי וליפשיץ, ניתוח פרשה, עמ' 165-170.
24 פינקוס, סופה של תקופה, עמ' 199-234; יורוב ואנטוליב, "שלוש" מומין; שמוקלר, "שלוש" מומין?.

המועצות גדלה בהדרגה והיוצאים לא נתפסו עוד כבוגדים, אם כי איבדו את אורחותם הסובייטית.²⁵ שלטון גורבצ'וב, בניגוד לקודמיו, לא דרש להפלות יהודים לרעה. עם זאת, הוא לא עשה דבר כדי להילחם באופן גלוי יותר בארגונים אנטישמיים ובתעמולה אנטישמית.²⁶

גורבצ'וב לא לחם נגד האנטישמיות, כנראה בשל החשש שהדבר יפחית עוד יותר את הפופולריות שלו והאפוזיציה לשלטונו תגדל. יחסו של גורבצ'וב לאנטישמיות, יחד עם ההתמוטטות הכלכלית וחוסר הביטחון לגבי העתיד הביאו לעלייה המונית בשנים 1990-1991.²⁷

בתקופת גורבצ'וב חל שינוי גם ביחסה של ברית המועצות לישראל. מדיניות החוץ הסובייטית נעשתה פתוחה יותר ותמכה ביישוב סכסוכים בכלל ובפתרון הסכסוך בין ישראל למדינות ערב בפרט.²⁸ אבל ברית המועצות רצתה גם להיות שותפה לפתרון המשברים, וכדי לעשות זאת היה עליה לשפר את יחסיה עם ישראל. בעניין זה צצו לא מעט קשיים. כדי להבטיח את מעמדה במשא ומתן לפתרון הסכסוך הייתה ברית המועצות מעוניינת בכינוס ועידה בין־לאומית. הוויכוחים בשאלה זו עיכבו את חידוש היחסים הדיפלומטיים המלאים שלה עם ישראל.

בכמה מפרקי הספר אראה שחוגים שמרניים התנגדו לשיפור היחסים עם ישראל, מומחים לענייני העולם הערבי הסתייגו מהמהלך הזה ואילו חוגים דמוקרטיים תמכו ביחס פתוח יותר לישראל ובחידוש היחסים הדיפלומטיים עמה. כל אלה גרמו לכך שתהליך חידוש היחסים בין ברית המועצות לישראל היה הדרגתי. גישושים ראשונים בעניין היו כבר ב־1985, אבל רק ב־1987 באה משלחת סובייטית לישראל. משלחת ישראלית באה לברית המועצות רק ב־1988. מאז היו יחסים דיפלומטיים חלקיים בין שתי המדינות. היחסים המלאים חודשו רק בשנת 1991.²⁹

25 פינקלשטיין, התחדשות יהודית; גולובקה ופאנינה, ארגוני תרבות; קאנין, פרסטרויקה וארגוני תרבות יהודית; לנתונים מספריים על יציאה, עלייה ונשירה של יהודי ברית המועצות בשנים 1988-1989, ראו יהודי ברית המועצות 13 (1990): 149. הקמת האיגוד לתרבות יהודית 'שלוש', שהיה מקורב לשלטונות, עוררה מחלוקת. המקורות המצוטטים בהערה 24 נותנים ביטוי להשקפה חיובית על הארגון, ואילו אלה שאליהם מפנה הערה זו מציגים עמדה שלילית.

26 פינקוס, סופה של תקופה, עמ' 1-147. ראו גם לעיל הערה 20.

27 סיקרון ולשם, דיוקנה של העלייה, עמ' 9-41; פינקוס, סופה של תקופה, עמ' 337-355; נתוני עלייה 1990, ראו יהודי ברית המועצות 14 (1991): 205-210.

28 בראון, חשיבה חדשה; ערן, מדיניות החוץ, כרך 2 עמ' 252-313.

29 גולן, המדיניות הסובייטית, עמ' 258-290; פינקוס, סופה של תקופה, עמ' 292-316; הופמן, גוונים של אפור; קריקוב, דמותה של ישראל; נאומקין, האינטרסים הסובייטיים.